

Гримашевич Галина,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Житомирського державного університету імені Івана Франка

Прийменникова система Луцької замкової книги 1560-1561 рр.

У статті проаналізовано первинні та вторинні прийменники, зафіксовані в пам'ятці офіційно-ділового стилю XVI ст. – Луцькій книзі 1560-1561 рр., охарактеризовано їхню структуру, семантику, синтаксичні особливості використання з різними відмінковими формами іменників, простежено динаміку прийменникової системи від зазначеного періоду до сучасності.

The article analyzes primary and secondary prepositions recorded in the memo official-business style of the XVI century – Lutsk book 1560-1561, characterized their structure, semantics, syntactic features use with various case forms of nouns, traced the dynamics prepositional system from the specified period to the present.

Ключові слова / Keywords: прийменник / preposition, відмінок / case, непохідні (первинні) прийменники / non-derivative (primary) prepositions, похідні (вторинні) прийменники / derivative (secondary) prepositions.

Службові слова української мови мають давню історію вивчення як із позиції діяхронії, так і синхронії, на матеріалі літературної мови та діалектної, оскільки в різні періоди їх досліджували й інтерпретували С. Бевзенко, О. Безпалько, І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, З. Іваненко, І. Кучеренко, М. Леонова, Ф. Медведєв, П. Плющ, О. Потебня, В. Русанівський, С. Самійленко, Т. Сердюкова, І. Тараненко та ін.

Із-поміж службових слів значний пласт становлять прийменники, які мають давню історію функціонування й різні трактування як самостійного класу слів (І. Кучеренко), службової частини мови (В. Виноградов) чи

аналітичної синтаксичної морфеми (К. Городенська) упродовж історії розвитку й становлення цього класу слів, хоча традиційно прийменник вважають службовою частиною мови.

Об'єктом нашого дослідження є Луцька замкова книга – урядова книга луцького старости із записами за грудень 1560 і весь 1561 рік. Як зазначає один з упорядників В. Мойсієнко, це найдавніша з відомих рукописних кириличних пам'яток офіційного судочинства, на мові якої ще мало позначився іншомовний вплив, тому вона відбиває найвищий рівень розвитку тогочасної офіційної руської мови, яка відображає й продовжує «руську» писемно-літературну традицію попередніх періодів – Галицько-Волинського князівства зокрема та Київської Русі загалом, водночас у численних описах різних справ нерідко функціонують виразні прояви місцевої народно-розмовної стихії [2, с. 7].

Зазначимо, що окремі аспекти аналізу лінгвістичних одиниць досліджуваної Луцької книги вже були в полі зору мовознавців, у працях яких охарактеризовано лінгвальні явища локального характеру на фонетичному рівні, зрідка – морфологічному [1], хоча прийменникова система досі не була проаналізована, що й зумовлює актуальність нашої розвідки. Водночас зауважимо, що В. Мойсієнко характеризує мовні особливості пам'ятки на всіх мовних рівнях [3: 64–143], частково й на морфологічному, де з-поміж частин мови виділяє низку прийменників і наводить приклади їх поєднання з певними відмінками іменників.

Як засвідчила вибірка прийменників, мова замкових книг XVI ст. успадкувала давньоруську систему прийменника, у якій, за свідченням мовознавців, функціонували такі прийменники, успадковані з праслов'янської мови: **бѣз(ь)**, **въ**, **въз(ь)**, **до**, **за**, **из(ь)**, **къ**, **на**, **надъ**, **о/об(ь)**, **от(ь)**, **передъ**, **по**, **подъ**, **при**, **про**, **съ**, **у** [4 с. 417], хоча в староукраїнський період частина з них зазнала фонетичних модифікацій, сталися деякі зміни й у функціональному навантаженні та у сфері вжитку. Прийменникові конструкції досліджуваної книги становлять багатопланову розгалужену

систему, репрезентовану як первинними, які значно переважають, так і вторинними, переважно похідними від прислівників, рідше – від іменників, утвореннями.

Зважаючи на неможливість вираження прийменником як службовою частиною мови самостійного значення, зауважимо, що дослідження прийменникових конструкцій передбачає їхній аналіз і з граматичної, і з синтаксичної позиції.

Відповідно до сполучуваності з тими або іншими відмінковими формами іменників, деякі прийменники вжито з одним, інші – з двома, а деякі навіть із трьома і чотирма відмінками, разом із якими вони виражають різні значення, тому потрібно враховувати семантичний і синтаксичний принципи класифікації прийменників.

У досліджуваній пам'ятці кількісно переважають первинні прийменники, більшість із яких функціонує в поєднанні з формою одного відмінка. Як і в сучасній українській літературній мові, тільки з формами родового відмінка тут ужито прийменники **о**, **от** і **до**, напр.: **о** *кнегини* (2)¹; **ото** *всег* (32 зв.); **до** *Торчина* (1). Прийменник **до** з відмінковою формою використано на позначення місця, об'єкта, у середину якого спрямована дія чи рух, напр.: **до** *книг замковых записати казаль* (111); *присылал до мене, приехал до него с Подлес* (112). У тексті нерідко конструкції з прийменником **до** вжито зі значенням конструкцій із прийменником **ко** і навпаки: *тогда ко роспуцению воиска за чотыри недели* (191). Пояснюємо це взаємовпливами прийменників, що мають однакові синтаксичні функції.

При формах давального відмінка функціонує первинний прийменник **к** і та його варіант **ку**, який відзначений у пам'ятках XV – XVIII ст. [4, с. 425]: *дано пит коп гршеи, ку тому, деи, кожух барании* (17 зв.); *ку тому огледали есмо ран дочки и сына пнеи Козинской* (36 зв.); *ку той справе служебника своего* (39 зв.) Як зауважує В. Німчук, форму **ku** використовували в

¹ У круглих дужках подаємо приклад із досліджуваної книги (Луцька замкова книга 1560–1561 рр. Транслітерований текст // Луцька замкова книга 1560–1561 р.р. (Пам'ятки української мови) : серія актових документів і грамот / Підготували В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. – Луцьк, 2013. – С. 149–508) з указівкою на номер судової справи

старочеській і старопольській мовах [4, с. 425]. Ураховуючи мовну ситуацію XVI ст., припускаємо, що прийменник **ку** в записи досліджуваної замкової книги проник із польської мови. Натомість фіксуємо й спорадичне вживання прийменника **к**, напр.: *к тому листу не знаю и имени* (191 зв.); *приѣжчал к двору ег* (37); *к тому шубу лисюю* (38). У сучасній українській літературній мові **к** та **ку** вийшли з мовного вжитку, проте зрідка функціонують у діалектах.

При формах місцевого відмінка в тексті Луцької книги фіксуємо прийменник **при**, що виражає об'єктні відношення з часовим відтінком, зокрема вказує на подію, з якою збігається ця дія, або на особу, за життя якої відбулася дія: *архимандрыта жидичинского, при мене, вижу вradoвом* (1 зв.); *на тот час при том бою* (56); *тот-то служебник мои, при немъ бывши и пришедчи перед мене* (39 зв.); *вижу вradoвомъ и при стороне* (39 зв.); *часть при том бою* (41 зв.).

Орудний відмінок супроводжує прийменник **под**, для якого характерне широке коло смислових відношень, оскільки він перебуває в означальних семантичних відношеннях: *записныи под печатми люди добрых* (47); *писаныи под печатми и с подписю властное руки своее* (50 зв.); просторових відношеннях, указуючи на місце, де здійснено дію: *под плтном моимъ и стада моего* (62); *под селом Рачинским* (65 зв.); *лист его млсти кнз старосты луцкого под закладом гсдрьским* (66); *и там подъ селом Поворскимъ* (79 зв.). Зауважимо, що в цьому прийменнику в пам'ятці не відбито переходу **о** в **і**, як це спостерігаємо в українській літературній мові.

Часто вживаними є первинні прийменники, які функціонують із формами двох відмінків, зокрема із формами родового й орудного відмінків – прийменники **перед** (вторинний, іменникового походження) та **з** (первинний). Прийменник **перед** (**прѣд**) виражає переважно об'єктні семантико-синтаксичні відношення, напр.: *пришодчи перед мене* (13); *перед его королевскою млстю* (4); *самог перед вradником моим* (4 зв.); *перед собою*

бити казала (5); поставившись обличчє **перед** нами (9 зв.); **перед** селом (29); **перед** млином (18).

Для прийменника **з** характерна значна варіативність і багатозначність. Це пов'язано з його походженням. Як зазначають дослідники, його утворено шляхом збігу прийменників **изъ** та **съ**, чому сприяли як фонетичні, так і граматичні чинники, оскільки українські грамоти XIV – XV ст. дають дуже багато переконливих свідчень злиття їх в один [4, 429].

У Луцькій замковій книзі 1560–1561 р.р. подано багато переконливих свідчень щодо злиття аналізованих прийменників в один – **з/из**. Перед глухими приголосними нерідко маємо **с**, наприклад: *лист панский с печатю* (2); *взивши ег межи себе с права* (13); *пана Леука Баевского с теткою нашею* (10); *и с чиншами грошовыми и овсѣными* (10). Через переплетіння живомовних і традиційних форм у пам'ятці знаходимо багато варіантів **з/из**: *мы з ним* (17); *и никто з близких наших* (10 зв.); *кон из санками прибег* (17); *абы он сам восполк из радцами* (12); *и з людми из двора своего за нимъ гонил* (17 зв.); *з отчизны* (22 зв.); *з отчичом* (83) тощо.

У конструкціях зі знахідним та орудним відмінками відзначено прийменники **за** і **над**, напр.: *а другая штыховая за плечима* (17); *над чоломъ* (16); *он за нимъ ехал до двора* (17 зв.). Первинний прийменник **за** в аналізованій пам'ятці виражає об'єктні семантико-синтаксичні відношення, указуючи на особу або предмет, на які спрямовано дію, – *за нимъ ехал* (17 зв.); *за мною кони мои выгнали* (21); кількісні відношення – *за медъ осмънацѣт коп гриѣи* (17 зв.); *за бои пѣт коп гриѣи* (22); *за бои вриднику его Михаилу Гулѣницкому двѣцѣт коп гриѣи* (26); часові – *за три недѣли* (22); *перед роком за двѣнацѣт недѣл* (22 зв.); причинові – *иж муж еѣ за причиною людѣи бокиискихъ* (18); *радъ скончити не могла за хоробою моею* (19 зв.).

Прийменник **над** указує на особу або на предмет, на які спрямовано дію (*над то тог служебника моего* (25); *над то ещѣ положил тастамент небожчика* (48)), виражає просторові відношення (*Яко ж и границу над рекою*

Хоморомъ видѣл есми яблон (124); приходчи над болотом стежскою (152)), часові відношення (*над заходомъ солнца (71 зв), в понеделок поздно над заходом солнца (147 зв))*).

Прийменник **на** відзначаємо з формами двох відмінків: місцевого, та знахідного, разом із якими він виражає об'єктні (*на дом тивона (33); квалтом на дом подданного еє млсти тєсли Ивана Корбута (56); а на руках, на палцох (56)*), просторові (*на имених своих в поветє (33 зв.); на селе подданного еє млсти Селивонца Жежгача (56)*), часові (*а на тот час (33); на третии ден (33); на тую ж неделю зборную (57 зв.); в понеделок на масленои недели (58 зв.)*) та кількісні відношення (*на полтора ста коп гриєи (33)*). У конструкції **на**+місцевий відмінок іменника Луцька замкова книга засвідчує вживання прийменника **на** в значенні **у**: *пришедчи на село мое (36); там же перед селом на поли положил (61); на листє...суму описаную (54 зв.)*. Активне використання конструкцій із прийменником **на**, характерне для західнополіського говору, із часом було потіснене й замінене іншими прийменниковими чи безприйменниковими сполученнями слів.

У пам'ятці спостерігаємо функціонування прийменників із формами трьох відмінків, зокрема конструкціям із місцевим, родовим і знахідним відмінками властивий прийменник **в/у**. Мовознавці зазначають, що прийменники **в** й **у** в давньоруський період вживали з різними відмінками: **в** – із формами знахідного та місцевого, **у** – із формами родового відмінка [4, 418-419]. У староукраїнській мові, унаслідок фонетичних чинників – вокалізацією **в**, тобто переходу його в **у** між приголосними й на початку фрази, стався збіг двох давніх прийменників **в** й **у**. Про такий збіг свідчить і текст досліджуваної пам'ятки XVI ст. Звукова відмінність між прийменниками **в** та **у** зовсім зникла. Прийменник **в** об'єднує в собі функції обох давніх прийменників – **в** (**въ**) та **у**, уживаючись із родовим (*в них (1); в себе (32 зв.); въ его (49)*), знахідним (*подал лист в руки его самог (94); в дома до подданных панских (90)*); місцевим (*в томъ имению его (71 зв.); нашодчи в дворе (89 зв.); в розделку (19); в року (29)*) відмінками. Прийменник **в**

найчастіше перебуває в об'єктних (**в** замку Луцькомъ (23 зв.); **в** дому своем (61 зв.); **в** замку Шумскомъ (61 зв.); **а в** светлицы от ворот оконницы (72 зв.); **он в** мене копи брати не хотел (61 зв.); **тыє люди в** мене **отнѡл** (62); **рана в** голове битая кривая (63 зв.)), просторових (**в** Жабокрыках (22 зв.); **четыри чѣлки его в** Белом Стоѣ (62); **рассказаня гсѣдрѡ** своего **в** горы Синаиское (62 зв.)), кількісних (**в** двохсот копах (23 зв.)) і часових семантико-синтаксичних відношеннях (**в** року теперешнемъ шестдесят первомъ (238); **запустех в** понедельник (62); **в** субботу маслупустную (62 зв.)).

Прийменник **по** функціонує з формами знахідного та місцевого відмінків, виражаючи часові (**а скоро по** вычитаню (2); **по** огледаню ранних оповедал (16); **и по** смерти моеи (19)); просторові (**по** Волини (2 зв.); **по** Костѡновъскую Лозу (73 зв.); **по** селу ходѡчи (18)); умови (**по** потребе своєї (7)); об'єктні (**в** дуброву **по** дрова (15 зв.); **раны синие по** хребту (16); **до** корчмы **по** гроши (16 зв.)); кількісні (**дванадцат ведер по** полторы копы грошей (17)).²

Варто відзначити активність уживання прийменника **о(ѡ)**, що спорадично функціонує в тексті з тими ж відмінками, що й прийменник **по**, у значенні **про**, напр.: **и хотѣчи ѡ** то мовити (7); **и просил есми их мл ѡ** приложєне печатєи (24 зв.); **ѡ** покрадєне двоига конєи на подданных своих **тристѡнских** (25 зв.).

Зазначимо, що в аналізованих записах актових книг спостерігаємо функціонування значної кількості непохідних прийменників просторового значення з формами місцевого відмінка, що зумовлено вказівкою на місце, у якому відбувалася та чи інша подія: **в** полях, **в** сєножатєх, **в** борах **и** дєрєвє (5); **в** Подгаицѡх (5 зв.); **в** дворе (14 зв.); **на** мєстє подлє подворя (9); **на** грєбли (18); **на** долине (155 зв.); **на** тых мєстцѡх (155); **на** поли (61); **на** вєрху (268 зв.); **на** смєркани (63 зв.). Водночас високу активність використання прийменникових (переважно з первинними прийменниками) конструкцій

² Докладніше про функціонування прийменника **по** в українській мові XVI – XVII ст. див.: Гайда Ольга. Прийменник **по** в українській мові XVI – XVII століть: проблема звуження семантики // Писемні пам'ятки: від картотеки до словника. – Львів, 2013. – С. 273-283.

демонструє родовий відмінок, функціонуючи з локальними, часовими, причиновими, об'єктними та відношеннями мети: *з стороны* (6); *до Зборовля* (6 зв.); *з того часу* (14 зв.); *з обудву сторон* (20); *з obu сторон* (54 зв.); *з дому* (202); *с пятници на суботу* (62); *до дому* (202); *для справы* (8); *з умыслу* (52); *для ... причины* (208); *против избы* (204); а також знахідний: *на вечност* (9); *на вечныи часы* (10 зв.); *за рок* (12 зв.); *на село* (17); *на поруку* (196 зв.); *на двор* (268 зв.); *люди на кзвалт стали ся збегати* (15); *на остаток* (8); *в дом* (8); *на смерть* (203); *на обвожене и на огледане* (207); *в четвер* (5); *в понедѣлок* (154 зв.); *на рок* (54 зв.); *в тот час* (7); *на тот час* (20); *в тую суботу* (4 зв.); *в тую прошлую сєреду мсца декабрия четвєртого дня* (5); *в недѣлю* (16 зв.)

Крім первинних прийменників, матеріал досліджуваної книги уможлиблює виділення таких найдавніших похідних утворень **для**, **черєс**, **межи**, які були притаманні ще давньоруській мові [4, 419]. Прийменник **для** уживаний із родовим відмінком (*скутєчноє вчинивши для лепшого пєвности и твердости* (32 зв.); *которую в том лѣсе пан мои збудовал для работы лесное* (34); *суди луцкому, для пилных потреб своих* (34 зв.)), **черєс** – зі знахідним, виражаючи при цьому просторові відношення: *черєс поле в дуброву до дороги Зубилєнскои* (157 зв.). Відзначаємо конструкції з прийменником **для** з родовим відмінком у функції прийменника **од**: *Которыи люди для великого драпєзства всѣ з доимом хочут поити проч, и инииє для таковых кривдѣ хотѣт проч ити /тут для = від/* (102 зв.).

Із формами орудного й родового відмінків використано прийменник **межи** у звичайній для староукраїнської мови формі: *межи собою* (64); *межи себе* (12 зв.). У сучасній українській літературній мові поряд із **межи**, який має діалектний чи розмовний відтінок, оскільки частіше функціонує варіант **між**, що походить із форми **межь**.

На окрему увагу заслуговують вторинні відприслівникові прийменники **противко, водлє, ведлє, ведлѣ, подлє, през, промєжку, кром, ѡкром, поблизу**, хоча докладний їх аналіз потребує залучення більшої кількості фактичного матеріалу³. Багато вторинних відприслівникових прийменників у проаналізованому матеріалі вжито з родовим відмінком у просторових конструкціях. Оскільки зв'язок їх із відповідними прислівниками й іменниками здебільшого відчутний, вони допомагають дуже точно визначити локалізацію предмета, а саме: **коло/ѡколо** – *коло ѡчеи* (94 зв.); *ѡколо избы* (86). Невисокою активністю у використанні відзначаються в тексті прийменники **противку, напотивко**, функціонуючи переважно зі значенням «назустріч» чи «супроти»: *напотивку нас* (2 зв.); *напотивко тых слов* (63 зв.); *напотивко вношеня еє* (85), що підтверджує думку В. Німчука про спорадичність їх використання в староукраїнський період [4, 441]. Наведені приклади сполучень слів показують, що, крім просторових відношень, прийменники виражають ще й об'єктні відношення, указуючи на особу, проти якої спрямована дія. У досліджуваній книзі фіксуємо вживання конструкції з давальним відмінком: *противко врожоному Владиславови, кнѣзю Збаразскому* (59 зв.). Проте частіше відзначаємо конструкції з родовим після прийменника **против**, що є звичайним явищем в українських пам'ятках, напр.: *против селища сєножати их влостными* (149 зв.); *на долине против Галичан* (155 зв.); *именем моим против малжонка моег* (163).

Прийменники **кром, ѡкром** використано з формами родового відмінка, що вказує на виділення кого/чого з групи подібних або на відсутність чогось: *кром припужєня* (34); *ѡкром дробины* (221); *кром будованя, то маєт вывезти* (192 зв.); *половицу земли, кром сєножатєи* (198). У сучасній українській літературній мові маємо форми **крім/окрім**, утворені шляхом переходу **о** в **і** в новому закритому складі.

³ Вторинні прийменники, зафіксовані в Луцькій замковій книзі, можуть бути предметом окремої наукової розвідки з огляду на різноманітність транспозиційних процесів, пов'язаних зі службовими частинами мови, зокрема і з прийменником.

Для вторинних прийменників **ведлє, ведлѣ, водлє, подлє** характерна значна варіативність та активність. Вони виражають: 1) модальні відношення, функціонуючи в значенні *відповідно до, згідно з*: *ведлє выроку его млсти* (249 зв.); *водлє обовязку своего* (264); 2) просторові відношення в значенні *біля*: *водлє знаидєня суду* (248 зв.); *подданных своих водлє комисеи гсдрьскои* (225); *кгрунт земленыи водлє заведєня моего* (225 зв.). Зазначені вище прийменники доречні в діловому мовленні, оскільки надають викладові характеру аргументованості, чіткості та вмотивованості, свідченням чого і є вживання їх саме в пам'ятці офіційно-ділового стилю

Отже, прийменникова система Луцької замкової книги 1560–1561 рр. досить розгалужена, до її складу входять первинні та вторинні, переважно відіменникового та відприслівникового походження, утворення, хоча кількісно значно переважають первинні з різноманітними синтаксично-семантичними відношеннями (просторовими, часовими, об'єктними, кількісними), які демонструють варіативність і різний ступінь сполучуваності з іменниками в певних відмінкових формах та позначені подекуди діалектним впливом.

Література:

1. Мойсієнко Віктор. Вплив живомовної стихії в актовій книзі Луцького уряду 1561 року// Західнополіські говірки в просторі та часі. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – Вип. 9. – С. 66–69.
2. Мойсієнко В. До читача // Луцька замкова книга 1560-1561 рр. / Підгот. до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. – Луцьк, 2013. – С. 6–7.
3. Мойсієнко В. Луцька замкова книга 1560-1561 рр. як відображення офіційної руської мови ВКЛ середини XVI ст. у її північному варіанті // Луцька замкова книга 1560-1561 рр. / Підгот. до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. – Луцьк, 2013. – С. 64–143.
4. Німчук В. В. Прийменник // Історія української мови. Морфологія / Відп. ред. В. Німчук. – К., 1978. – С. 413–448.

